

Néhány gondolat a vitához

Elöljáróban engedjék meg, hogy irodalomtörténész társaim nevében is megköszönjem a Történettudományi Intézet meghívását erre a rendkívül tanulságos vitaulésre. De nemcsak a vita, hanem maguk az itt bemutatott értékes referátumok is a tudományaink közötti egyre gazdagabb együttműködés bizonyítékai. Sok kifogás hangzott el régebben mindkét részről arra vonatkozóan, hogy nem ismerjük egymás kutatásainak az eredményeit, hogy az irodalomtörténészek mellőzik a történeti forrásokat, a történészek pedig nem veszik figyelembe az irodalmi alkotások tanulságait. Azok a referátumok, melyek itt most bemutatásra kerültek, az egykorú irodalmi művek példás ismeretéről tanúskodnak, s örömmel vesszük tudomásul, hogy számos korábban ismeretlen vagy csaknem elfeledett irodalmi emléknek a közelmúltban történt feltárásával és kiadásával történész kollégáinknak is szolgálatokat tehattünk. Mi viszont nagyon sokat tanulhatunk most ezeknek az irodalmi alkotásoknak a történeti-ideológiai interpretálása terén, hiszen a referátumok tanúsága szerint történész kollégáink számos olyan jelenségre figyeltek fel bennük, melyeket mi nem vettünk észre vagy pedig nem mindig jól magyaráztunk. De továbbmenve azt is bátran elmondhatjuk, hogy az a polémia, amelyet Molnár Eriknek az elmúlt években megjelent cikkei (melyek szintén értékesítették fontos irodalmi szövegek tanulságait) a „nemzet” és a „haza” kérdéseiben nemcsak történettudományunk, hanem irodalomtörténetírásunk számára is tisztító hatású, új és helyesebb eredményekre ösztönzők voltak, hiszen a nemzeti problematika irodalmunk jórésztében a középpontban áll, s az irodalomtörténész akarva akaratlanul szembetalálkozik vele s állásfoglalásra kényszerül az ezzel kapcsolatos kérdésekben. A magam részéről ha nem is értek egyet Molnár Erik minden megállapításával, cikkeinek tendenciájával és fő tételeivel azonban

feltétlenül, s meggyőződésem, hogy valamennyi irodalomtörténész, különösen a feudális kor magyar irodalmának kutatói igen sokat tanulhatnak belőle.

A mostani vitaülés referátumai, továbbhaladva a Molnár Erik által tört csapáson, már az egyes részletkérdésekre konkretizálják a nemzeti ideológiára vonatkozó új szempontokat, s így számos további fontos tanulsággal szolgálnak a mi számunkra. Persze itt is lehetnek árnyaló vagy polemikus észrevételeink. A magam részéről Makkai László és Somogyi Éva tanulmányaihoz szeretnék néhány kiegészítést fűzni, s végül néhány általános megjegyzést tenni.

Makkai László a hajdúk „nemzeti” ideológiájának vizsgálatakor a társadalom három rétegének a nemzeti ideológiához való viszonyát boncolja. A feudális uralkodó osztály két alapvető osztálya, a nemesség és a parasztság mellett egy harmadik közbeneső réteggént beszél a hajdúkról, illetve a hozzájuk több tekintetben hasonló szerepet játszó prédikátorokról. A korabeli irodalom tanúságai alapján úgy érzem, ezt a képet a nemzeti ideológia problémájának megértése érdekében némileg árnyalni, tovább differenciálni kell.

Először is különbséget kell tenni az uralkodó osztályon belül az arisztokrácia és a nemesség között, ezeknek a nemzeti ideológiához való viszonya ugyanis erősen különböző. Nemzeti ideológiával mindenekelőtt a nemesség rendelkezik és nem az arisztokrácia, s amennyiben egyes főurak, mint például a jelen esetben Illésházy és Bocskay, vagy egy fél évszázaddal később Zrínyi átveszik a nemzeti frazeológiát, akkor tulajdonképpen a nemesség ideológiai legyvertárából kölcsönöznek. Nagyon jellemző, hogy például éppen Bocskay és Illésházy politikai és ideológiai szempontból fontos számos levelét az a Rimay János fogalmazta, aki egyik versében a legvilágosabban és terminológiailag is a legpontosabban juttatta kifejezésre a nemesi nemzet gondolatait. S az is tanulságos, hogy Zrínyi Miklós írásaiban is csak akkor kezd eluralkodni a „nemzeti” gondolat, amikor szoros kapcsolat és szövetség szövődik közte és az ellenzéki protestáns középnemesség között, s amikor éppen ennek a rétegnek egyik nevezetes képviselője, Vitnyédy lett személyi titkára és legfőbb politikai ügynöke. Mind a főurak, mind a nemesek elsősorban rendi szabadságjogaikat védelmezték. A nemzeti ideológia e rendi szabadságjogok védelmezésének az eszköze lett, de a főurak esetében csak egészen kivételes, szórványos esetekben, a nemességnél azonban sokkal tartósabban. Jellemző azonban, hogy mihelyt a rendi szabadságjogok biztosítva látszottak, a nemzeti szólamok még a nemesség olyan képviselőinél is, mint Rimay János, elhalkultak, sőt teljesen el is tűntek. Nemcsak az a körülmény érdekes, amelyet Makkai László említ, hogy ti. az 1590-es években Rimay még a keresztény hivatástudat szószólója, de az 1600-as évek elején már „a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán” kesereg, hanem az is, hogy a szabadságharcot követő rendi konszolidáció után a „nemzeti” ideológiának a helyét teljesen átveszi költészetében a sztoikus bölcselkedés és moralizálás. Hogy azonban az a hang, amelyet Rimay egy-két versében a nemzet vonatkozásában megütött, a nemesség gondolkodásának fontos és tartós elemét jelentette, azt az a körülmény bizonyítja, hogy a nemesi nemzeti mozgalmaknak az 1650-es években való újraindulásától kezdve egészen a XVIII. században keletkezett Rákóczi-nótáig a nemesség hazafias költészete Rimay gondolatait, kifejezéseit, fordulatait újítja fel és variálja.

Másrészt korrekcióra szorul az is, amit Makkai László a prédikátorokról mond. Véleményem szerint a prédikatori réteg csak bizonyos vonatkozásban és számos megszorítással rokonítható a hajdúkkal a nemzeti ideológiához való viszony tekintetében. A prédikátorok, ugyanígy természetesen a tanárok, iskolamesterek a kor magyar értelmiségének az ideológiai funkció szempontjából legfontosabb részét jelentették. S bár az értelmiség egy sajátos réteget alkot, itt is érvényes az az alapvető törvényszerűség, hogy nézeteit, ideológiáját elsősorban megbízóik érdekei határozzák meg. Bár kétségtelen, hogy van ennek a protestáns egyházi és iskolai értelmiségnek, a vallási illetve felekezeti vonatkozásokon túl is, bizonyos közös tudata, s erre vonatkozóan nagyjából igaz lehet az, amit Makkai László e sajátos értelmiségi réteg egészéről mond, mégis ennél sokkal lényegesebbek azok az eszmék, melyeket a prédikátorok az őket eltártó társadalmi osztályok vagy rétegek érdekében kifejezésre juttatnak. Különösen áll ez a nemzeti ideológiára vonatkozóan. Igen nagy különbség van e tekintetben egy udvari prédikátor, egy a végvári vitézek közösségében élő prédikátor, egy hajdú község prédikátora és egy mező-

városi ill. városi prédikátor között. Az udvari prédikátor minden esetben főúri gazdájának a szócsöve, s ezért ezek irodalmi műveiben nemzeti gondolatokat csak kivételes esetben találunk. A XVII. század második felében számos olyan prédikátor-íróval találkozunk, akik a megyei protestáns nemesség táborába tartoznak, velük együtt bujdosnak, s ezek természetesen a nemesség nemzeti frázisait hangoztatják. Ugyanez a törvényszerűség vonatkozik magától értetődően a végvári vitézek, ill. a hajdúk prédikátoraira is, és Foktői Mátét Makkai László ebben a vonatkozásban helyesen és joggal emlegeti. A prédikátorokról beszélve azonban az a csoport a legjelentősebb, amely a mezővárosokban, a mezővárosi paraszt-polgárság megbízásából tevékenykedik. Az irodalmi, tudományos és ezzel összefüggően ideológiai szempontból legfontosabb munkásságot kifejtő prédikátorok többnyire mezővárosokban élnek, s nagy többségben maguk is mezővárosi polgáresaladokból származnak. S éppen ennél a legjelentősebb csoportnál válnak problematikussá Makkai László megállapításai. Ezeket a prédikátorokat ugyanis nem tekinthetjük egyszerűen csak a nemesség és a parasztság között ingadozó, a két osztály közötti éles határt elmosó, ellentéteiket tompító tényezőknak. Annak ellenére, hogy a nemesség ideológiája mint a kor uralkodó ideológiája, e mezővárosi prédikátorok szemléletére is igen nagy befolyást gyakorol, ezek nézetei sokszor a nemességgel ellentétes osztálytörekvések öntudatos képviselőit is jelentik, ami a nemzeti ideológia vonatkozásában is megnyilvánul. Példaként állíthatnám ide — a Bocskai-szabadságharcnál maradvány — a kor legkiemelkedőbb prédikátorát, Szenczi Molnár Albertet. Szenczi Molnár hatalmas irodalmi munkássága tele van nemzeti és hazafias elemekkel. S az ő haza- ill. nemzetfogalmában a korabeli mezővárosi polgárság szemlélete, egy másfajta, a nemességétől eltérő haza- ill. nemzet-koncepció csírái jelentkeznek. Azt hiszem ez a kérdés megérdemelné történetész részről a beható vizsgálatot.

Somogyi Éva előadásához kevés hozzáfűzni valóm van, Nemcsak azért, mert azzal, amit elmond, egyetértek, hanem azért is, mert az 1650-es évek horvát parasztmozgalma nyilvánvalóan nem játszhatott szerepet a magyar nemzeti ideológia alakulásában. Ez az utóbbi esemény a vita kérdéséhez pusztán azon az alapon köthető, hogy a parasztmozgalm idején éppen Zrínyi, vagyis a XVII. század „legnemzetibb” magyar politikusa, gondolkodója és írója volt Horvátország bánja. Somogyi Éva előadása végén fel is veti a kérdést, hogy a felkelés tanulságai vajon hogyan hatottak Zrínyi nézeteinek alakulására. Mint mondtam, Zrínyi nemzeti koncepciójára elsősorban a nemesség ideológiája volt hatással. De abban a körülményben, hogy Zrínyi nemzet-szemlélete átfogóbbá, haladóbbá válhatott, mint a nemességé, többek között része lehetett a horvát parasztfelkelés tapasztalatainak is. Más helyen kifejtettem azt a meggyőződésemet, hogy e parasztfelkelés tapasztalatainak is köszönhető, hogy Zrínyi, aki az 50-es évek elején még, a korabeli általános véleménnyel összhangban, alkalmatlannak tartotta a parasztot katonai szolgálatra, 1660-ban a felkelés után már elsősorban parasztokból kívánta tervezett hadseregét felállítani. Ez a kérdés pedig összefügg nemzet-fogalmának fejlődésével is, ugyanis az ország védelmére legalkalmasabbnak ítélt parasztságot ezután magától értetődően a nemzet részének tekintette, és ami még fontosabb, az így felfogott „nemzet” érdekeit „a szabadság (értsd: rendi szabadságjogok) sérelme” árán is követendőnek tartotta. Az ő nemzetfelfogása tehát kezd már elszakadni a szűk rendi szemlélettől, mely a korabeli nemzeti ideológia egyik legjellemzőbb s erősen retrográd eleme volt. S hogy Zrínyi ide eljutott, abban részben lehetett a horvát parasztlak és félparaszti rétegek szívós osztályharcának is.

Molnár Erik koncepciója szerint, s ezt tükrözik a vitaülésen bemutatott kitűnő tanulmányok is, a haza és a nemzet fogalmának alakulásában, azok terjedésében, a „nemzeti” ideológia fejlődésében kizárólag egy felülről lefelé ható tendencia érvényesül. Vagyis minden az uralkodó osztályból indul ki, s objektíve csak arra érvényes; minden egyéb viszont csak hamis tudat, mely nem tükröz valóságos tényeket és viszonyokat. Ez az elv véleményem szerint mechanikus és egyoldalú. Fenti megjegyzéseimben a XVII. század eleji mezővárosi polgárságot képviselő prédikátorok, illetve Zrínyi esetében éppen arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a nemzeti ideológia, a hazával, nemzettel kapcsolatos nézetek fejlődésében számolni kell alulról jövő hatással, beleértve a beszólással is. Egy percre sem kételkedve abban, hogy a feudalizmus korában a nemzeti

ideológia, lényegét tekintve, az uralkodó osztály ideológiája, mint ahogy a feudális kor kultúrája is elsősorban a feudális osztály kultúrája, nem tudnék egyetérteni azzal az állásponttal, mely szerint ebből mechanikusan az következne, hogy az ideológia s az adott esetben a nemzeti ideológia minden eleme, minden változata kizárólag nemesi osztályérdekeket fejez ki, s a nem kiváltságos osztályokra kiterjesztve az vagy valamiféle úri huncutság vagy pedig a „gesunkenes Kulturgut”-hoz hasonló felülről alászálló nézet. Meggyőződésem szerint a kérdés bonyolultabb, s előbb-utóbb a hazára illetve nemzetre vonatkozó olyan nézetekre, vagy egyes felfogások olyan elemeire is fény fog derülni a XVI—XVIII. században, melyeket nem kell hamis tudatnak nyilvánítani.